

**ΝΟΥΣ ΚΑΙ ΒΟΥΛΗΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΕΡΟ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ***

Εισαγωγή

Είναι γεγονός ότι η δυτική σκέψη, τόσο η θεολογική όσο και η φιλοσοφική, από το Μεσαίωνα και εξής χαρακτηρίζεται από μια διαλεκτική ένταση μεταξύ νου και βουλήσεως που φτάνει πολλές φορές μέχρι και την πλήρη διάσπασή τους. Χαρακτηριστική είναι η διαλεκτική ένταση που υπάρχει τόσο στο χώρο της θεολογίας όσο και στο χώρο της φιλοσοφίας ή ακόμη και της ψυχολογίας μεταξύ Νοησιαρχίας (Intellectualismus) από τη μια, με εκπροσώπους το Θωμά τον Ακινάτη, τους μυστικούς του Μεσαίωνα, τον Καρτέσιο, το Σπινόζα, το Leibnitz, τον Έγκελ, τον Kant, ή ακόμη και τους σύγχρονους νεοθωμιστές, και Βουλησιαρχίας (Voluntarismus) από την άλλη, με εκπροσώπους το Δουνς Σκώτο, το Λούθηρο, το Fichte, το Schopenhauer, το Hartmann, το Wundt, τον Paulsen κ.ά.

Η ένταση αυτή, που προσέλαβε δραματικές διαστάσεις κυρίως κατά τους νεότερους χρόνους, δεν είναι ασφαλώς ανεξήγητη, αλλά έχει, ως γνωστόν, τις ρίζες της κυρίως και κατ' εξοχήν στη φιλοσοφική και θεολογική προβληματική του Σχολαστικισμού, που ασχολήθηκε έντονα με το πρόβλημα της οντολογικής προτεραιότητας μεταξύ νου και βουλήσεως. Έτσι, ενώ ο πρώιμος και μέσος Σχολαστικισμός με εκπρόσωπο κυρίως το Θωμά τον Ακινάτη υποστήριξε την προτεραιότητα του νου έναντι της βουλήσεως με βάση την αρχή «Intellectus est superior voluntate», ο ύστερος Σχολαστικισμός με εκπρόσωπο το Δουνς Σκώτο, τον οποίο ακολούθησε στο σημείο αυτό κατά πόδας ο Λούθηρος, υποστήριξε την προτεραιότητα της βουλήσεως έναντι του νου με βάση την αρχή «Voluntas est superior intellectu»¹. Με τον τρόπο αυτό ο Σχολαστικισμός έθεσε επί τάπητος τις προϋποθέσεις μιας διαλεκτικής σχέσης μεταξύ του νου και της βούλησης, πράγμα που τον έκανε να

* Εισήγηση στο 11^ο Διαχριστιανικό Συμπόσιο που διοργάνωσε μεταξύ 3-5 Σεπτεμβρίου 2009 στη Ρώμη το Πανεπιστήμιο Ateneum Antonianum της Ρώμης σε συνεργασία με το Τμήμα Θεολογίας του ΑΠΘ με κεντρικό θέμα «Ο ιερός Αυγουστίνος στη δυτική και ανατολική παράδοση».

¹ Βλ. J. Hirschberger, *Geschichte der Philosophie*, I (Altertum und Mittelalter), Herder Verlag, Basel-Freiburg-Wien ⁹1974, σ. 511, 540. W. Röd, *Der Weg der Philosophie. Von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert*, 1. Bd. (Altertum, Mittelalter, Renaissance), Verlag C. H. Beck, München 1994, σ. 345 κ.ε., 364 εξ. Ph. Böhner – E. Gilson, *Christliche Philosophie. Von ihren Anfängen bis Nikolaus von Cues*, Verlag F. Schöningh, Paderborn ³1954, σ. 544, 587. Ν. Α. Μαρτσούκα, *Ιστορία της Φιλοσοφίας (με σύντομη εισαγωγή στη Φιλοσοφία)*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 300 εξ. Του ίδιου, *Ιστορία της βυζαντινής Φιλοσοφίας (Με παράρτημα το σχολαστικισμό του Δυτικού Μεσαίωνα)*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 317.

διαφοροποιηθεί πλήρως στο σημείο αυτό από την προγενέστερη ελληνική πατερική παράδοση.

Το ερώτημα λοιπόν που τίθεται εν προκειμένω είναι πώς εξηγείται η διαφοροποίηση αυτή, τη στιγμή μάλιστα που οι Σχολαστικοί αναφέρουν, και μάλιστα μερικές φορές πληθωρικά, τους Έλληνες Πατέρες, όπως λ.χ. το Μ. Αθανάσιο, τους Καππαδόκες, το Μάξιμο, το Δαμασκηνό κ.ά., που όλοι τους τονίζουν με έμφαση την αρραγή ενότητα του και βουλήσεως ή αλλιώς λογικού και αυτεξουσίου, ώστε να αποκλείεται σαφώς η οποιαδήποτε αυτονόμηση ή διαλεκτική σχέση μεταξύ τους; Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό πρέπει κατ' αρχήν να διευκρινίσουμε την έννοια, με την οποία αντιλαμβάνονταν οι Έλληνες Πατέρες τη σχέση μεταξύ του και βουλήσεως και στη συνέχεια να εξετάσουμε τις πηγές της εν λόγω σχολαστικής αντίληψης που εντοπίζονται σαφώς κατά την άποψή μας στην Τριαδολογία του ιερού Αυγουστίνου.

α. Νους και βούληση κατά τους Έλληνες Πατέρες

Ο νους και η βούληση αποτελούν κατά τους Έλληνες Πατέρες το «κατ' εικόνα» του Θεού στον άνθρωπο. «Το μεν γαρ κατ' εικόνα το νοερόν δηλοί και αυτεξούσιον», τονίζει επιγραμματικά ο Δαμασκηνός², συνοψίζοντας εν προκειμένω την προγενέστερη πατερική παράδοση. Το «νοερόν», δηλ. ο νους, αποτελεί το όργανο, με το οποίο προίκισε ο Θεός τον άνθρωπο, για να σκέφτεται και να αποφασίζει, πριν προβεί σε οποιαδήποτε πράξη³, ενώ το «αυτεξούσιον», που ως όρος προέρχεται από τη στωική και τη νεοπλατωνική φιλοσοφία⁴, είναι η φυσική εκείνη κίνηση του νού, με την οποία ο άνθρωπος εκφράζει το θέλημά του λογικά και ελεύθερα⁵. Είναι χαρακτηριστικό ότι για τους Έλληνες Πατέρες η ελευθερία του ανθρώπου δεν νοείται ανεξάρτητα από τη λογική ιδιότητα που χαρακτηρίζει τη βούλησή του, γιατί χωρίς λογική δεν υπάρχει ελευθερία. «Ελεύθερον γάρ τι και αυτεξούσιον το λογικόν», σημειώνει χαρακτηριστικά ο Νεμέσιος Εμέσης⁶. Αυτό σημαίνει ότι, όχι μόνο ο νους θεωρείται γι' αυτούς άρρηκτα συνδεδεμένος με την ελεύθερη βούληση του ανθρώπου, αλλά και η ελεύθερη βούληση δεν

² Βλ. *Έκδοσις ακριβής της ορθοδόξου πίστεως* 2, 12, PG 94, 920 B.

³ Βλ. Νεμεσίου Εμέσης, *Περί φύσεως ανθρώπου* 39, PG 40, 764 BC. Ιωάννου Δαμασκηνού, *όπ. παρ.*, PG 94, 920 B· 25, PG 94, 957 C.

⁴ Βλ. I. Ab Arnim, *Stoicorum veterum fragmenta*, Vol. 2, Stuttgart 1968, σ. 284, απόσπ. 975· σ. 290, απόσπ. 990. Επικτήτου, *Διατριβαί* 4, 1, 56· 62· 68· 100. Πλωτίνου, *Εννεάδες* I, 4, 8· III, 2, 4· 10· IV, 3, 16· VI, 8, 3· 8· 10· 15· 20.

⁵ Βλ. Ιωάννου Δαμασκηνού, *όπ. παρ.*, 22, PG 94, 944 C· *Εισαγωγή δογμάτων στοιχειώδης* 10, PG 95, 109 D.

⁶ Βλ. *όπ. παρ.*, 2, PG 40, 588 A. Πρβλ. Ιωάννου Δαμασκηνού, *Έκδοσις ακριβής της ορθοδόξου πίστεως* 2, 3, PG 94, 868 A· 3, 14, PG 94, 1036 C· 1041 B· *Εισαγωγή δογμάτων στοιχειώδης* 10, PG 95, 112 A· *Κατά Μανιχαίων Διάλογος* 69, PG 95, 1568 B.

μπορεί να νοηθεί ανεξάρτητα από το νου. Μόνο ως λογική έφεση μπορεί να έχει υπόσταση. Με άλλα λόγια δεν υπάρχει γι' αυτούς νους άβουλος και βούληση άλογη. Ο νους είναι βουλευτικός και η βούληση λογική. Μεταξύ τους υπάρχει μια αδιάσπαστη οντολογική ενότητα που ανταποκρίνεται στη φύση του ανθρώπου⁷.

Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η οντολογική αυτή ενότητα νου και βουλήσεως, λογικού και αυτεξουσίου, δεν αποτελεί επινόηση των Ελλήνων Πατέρων, αλλά προέρχεται από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Και για την αρχαία ελληνική σκέψη, και ιδιαίτερα για τη στωική, το λογικό δεν επιτελεί μόνο μια εσωτερική νοητική λειτουργία, ως ενδιάθετος λόγος, αλλά αποτελεί και τη βουλευτική προσδιοριστική αιτία των γινομένων, όταν εκδηλώνεται προς τα έξω ως πράξη, ως πρακτικός ή ποιητικός λόγος⁸. Και για την ελληνική δηλ. φιλοσοφία το λογικό είναι πάντοτε βουλευτικό και η βούληση λογική. Όπως πολύ χαρακτηριστικά υπογραμμίζει ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Πλωτίνος, επί τη βάσει ασφαλώς των δικών του φιλοσοφικών προϋποθέσεων, «εν νω μόνω νοούντι το αυτεξούσιον»⁹.

Εξάλλου την οντολογική αυτή ενότητα μεταξύ νου και βουλήσεως μπορούμε να την εντοπίσουμε και μέσα στην ελληνική γλώσσα που είναι, ως γνωστόν, εντονότατα επηρεασμένη από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι τόσο το ρήμα «βουλευέσθαι» που δηλώνει την εσωτερική θεωρητική λειτουργία του νου, όσο και το ρήμα «βούλεσθαι» που δηλώνει την εξωτερική πρακτική λειτουργία του, έχουν κοινή ετυμολογική ρίζα (βουλ-). Μάλιστα η οντολογική, αλλά και σημασιολογική αυτή ενότητα μεταξύ των δύο αυτών ρημάτων φαίνεται κυρίως από το παράγωγό τους ουσιαστικό «βουλή», που σημαίνει τόσο τη λογική σκέψη όσο και τη βουλευτική απόφαση. Ακόμη και σήμερα ο όρος αυτός έχει την ίδια ακριβώς σημασία. Όταν λέμε λ.χ. «βουλή των Ελλήνων» εννοούμε ένα σώμα αντιπροσώπων του ελληνικού έθνους που δεν συσκέπτεται μόνο, αλλά και αποφασίζει.

Με βάση λοιπόν τα δεδομένα αυτά της ελληνικής φιλοσοφίας και γλώσσας οι Έλληνες Πατέρες υπογραμμίζουν με ιδιαίτερη έμφαση την οντολογική ενότητα μεταξύ νου και βούλησης ή κατά τη συνήθη ορολογία τους μεταξύ λογικού και αυτεξουσίου. Το λογικό συνυφαίνεται κατ' αυτούς άρρηκτα με το αυτεξούσιο και δεν νοείται ανεξάρτητα απ' αυτό. Ιδιαίτερα ο Δαμασκηνός, που συνοψίζει, ως γνωστόν, γόνιμα και

⁷ Βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλου, *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικής θεολογίας Β'*, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 113.

⁸ Βλ. Αριστοτέλους, *Μετά τα Φυσικά* Ε, 1, 1025b, 20-25. Διογένους Λαερτίου, *Βίοι Φιλοσόφων* VII, 1, 130. I. ab Arnim, όπ. παρ., Vol. I, σ. 50, απόσπ. 202· Vol. II, σ. 43, απόσπ. 135· Vol. III, σ. 42, απόσπ. 175· σ. 79, απόσπ. 323· σ. 134 εξ., απόσπ. 495. Βλ. και J. Hirschberger, όπ. παρ., σ. 180, 258 εξ.

⁹ Βλ. *Εννεάδες* VI, 8, 5. Πρβλ. και *Εννεάδες* VI, 8, 6: «η δε βούλησις η νόησις, βούλησις δ' ελέχθη, ότι κατά νουν και γαρ [η] λεγομένη βούλησις το κατά νουν μιμείται».

δημιουργικά την προγενέστερη πατερική παράδοση, επανειλημμένα αναφέρεται στην ενότητα λογικού και αυτεξουσίου, υπογραμμίζοντας τον αδιαμφισβήτητο οντολογικό χαρακτήρα της. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, αντιγράφοντας μάλιστα στο σημείο αυτό το Νεμέσιο Εμέσης σχεδόν αυτολεξεί, «Εξ ανάγκης παρυφίσταται τῷ λογικῷ το αὐτεξούσιον· ἢ γὰρ οὐκ ἔσται λογικόν, ἢ λογικόν οὐ κύριον ἔσται πράξεων καὶ αὐτεξουσίων»¹⁰.

Μάλιστα ακριβῶς επειδὴ εἶναι διάχυτη στους Ἑλληνες Πατέρες η οντολογική ενότητα λογικού και αυτεξουσίου, γι' αυτό μερικές φορές οι ίδιοι ἔχουν τὴ δυνατότητα καὶ τὴν ἀνεση νὰ ἀποδίδουν τὸ «κατ' εἰκόνα» τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο χωρὶς δισταγμοὺς καὶ ἐπιφυλάξεις ἄλλοτε μόνο στὸ λογικόν¹¹, ἄλλοτε μόνο στὴ βούληση καὶ τὸ αὐτεξούσιον¹² καὶ ἄλλοτε στὸ λογικόν καὶ στὸ αὐτεξούσιον¹³. Ἀν δὲν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι αἰτία αὐτῆς τῆς διαφοροποίησης εἶναι ἡ αὐτονόητη ἐνότητα λογικού καὶ αὐτεξουσίου ποὺ ὑπάρχει στὴ σκέψη τους, τότε θὰ νομίσει κανεὶς ὅτι ὑπάρχουν ἀντιθέσεις καὶ ἀντιφάσεις ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ στὴν ἐλληνικὴ πατερικὴ παράδοση.

Εκεῖνο ὅμως ποὺ δείχνει τὴ βαθύτερη σημασία τῆς ἐνότητας νοῦ καὶ βουλήσεως γιὰ τοὺς Ἑλληνες Πατέρες εἶναι ἡ ἀξιοποίησή της στὴ δογματικὴ διδασκαλία τους, κυρίως κατὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν αἱρέσεων τοῦ Ἀρειανισμοῦ, τοῦ Ἀπολιναρισμοῦ καὶ τοῦ Μονοθελητισμοῦ. Θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφερθούμε ἐκτενῶς στὴ δογματικὴ σπουδαιότητα ποὺ ἔχει κατ' αὐτοὺς ἡ ἐνότητα νοῦ καὶ βουλήσεως γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν παραπάνω αἱρέσεων, ἀλλὰ θὰ περιοριστοῦμε λόγῳ ἐλλείψεως χρόνου μόνο στὴν ἀντιμετώπιση τῆς αἵρεσης τοῦ Ἀρειανισμοῦ¹⁴.

¹⁰ Βλ. *Ἐκδόσεις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 2, 27, PG 94, 960 D. Πρβλ. Νεμεσίου Εμέσης, ὅπ. παρ., 41, PG 40, 776 A.

¹¹ Βλ. ἐνδεικτικὰ Μ. Ἀθανασίου, *Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ* 3, PG 25, 101 B· 6, PG 25, 105 C. Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ 233, Ἀμφιλοχίῳ ἐρωτήσαντι*, 1, PG 32, 864 C· *Εἰς τὸ 'Πρόσεχε σεαυτῷ'* 6, PG 31, 212 BC· *Περὶ εὐχαριστίας* 2, PG 31, 221 C· *Ομιλία ἐν λιμῷ καὶ ἀρχῷ* 5, PG 31, 317 A· *Ὅροι κατὰ πλάτος* 2, 3, PG 31, 913 B. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* 11, PG 44, 156 B· 12, PG 44, 161 C· 164 A· 16, PG 44, 185 C. Βλ. ἐπίσης Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Προτρεπτικὸς πρὸς Ἑλλήνας* 10, PG 8, 212 C – 213 A.

¹² Βλ. ἐνδεικτικὰ Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὸν 48 ψαλμὸν* 8, PG 29, 449 C· *Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός* 6, PG 31, 344 BC. Γρηγορίου Νύσσης, ὅπ. παρ., 16, PG 44, 184 B· *Λόγος κατηχητικὸς ὁ μέγας* 5, PG 45, 24 C· 21, PG 45, 56 CD· *Περὶ παρθενίας* 12, PG 46, 369 C. Κωνσταντίνου διακόνου, *Εγκώμιον εἰς πάντας τοὺς ἁγίους ἐνδόξους καὶ πανευφύμους μάρτυρας τοὺς ὑπὲρ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην ἀθλήσαντας* 14, PG 88, 496 C. Μαξίμου Ομολογητοῦ, *Ζήτησις μετὰ Πύρρον*, PG 91, 304 C. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῶν ἐν Χριστῷ δύο θελημάτων καὶ ἐνεργειῶν καὶ λοιπῶν φυσικῶν ιδιωμάτων, ἐξ ἐπιδρομῆς δὲ καὶ περὶ δύο φύσεων καὶ μιᾶς ὑποστάσεως* 28, PG 95, 165 D.

¹³ Βλ. ἐνδεικτικὰ Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὸν 48 ψαλμὸν* 8, PG 29, 449 BC. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδόσεις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 2, 12, PG 94, 920 B. Βλ. ἐπίσης καὶ τὰ ἀνωτέρω παρατιθέμενα χωρία τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ὅπου οἱ ἴδιοι ἀποδίδουν τὸ «κατ' εἰκόνα» ἄλλοτε στὸ λογικόν καὶ ἄλλοτε στὸ αὐτεξούσιον.

¹⁴ Σχετικὰ μετὰ τὴν δογματικὴν σημασίαν ποὺ ἔχει ἡ ἐνότητα νοῦ καὶ βουλήσεως κατὰ τοὺς Ἑλληνες Πατέρες γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν αἱρέσεων τοῦ Ἀπολιναρισμοῦ καὶ τοῦ Μονοθελητισμοῦ βλ. χαρακτηριστικὰ Γρηγορίου Νύσσης, *Ἀντιρρητικὸς πρὸς τὰ Ἀπολιναρίου* 7, PG 45, 1137 ABC· 23, PG 45, 1172 A· 41, PG 45, 1217 C – 1220 B· 47, PG 45, 1240 B· Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας (ἀμφιβ.), *Περὶ*

Όπως υποστηρίξαμε σε σχετική μελέτη μας¹⁵, ήδη ο Μ. Αθανάσιος στον αγώνα του κατά των Αρειανών εκμεταλλεύεται αυτή την οντολογική και σημασιολογική ενότητα μεταξύ νου και βουλήσεως που χαρακτηρίζει έντονα την ελληνική φιλοσοφία και γλώσσα. Στηριζόμενος μάλιστα σε σχετικά χωρία της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, που καθιστούν, όπως πιστεύει, σαφή και αδιαμφισβήτητη αυτή την ενότητα, κατασκευάζει ένα ισχυρότατο επιχείρημα έναντι των Αρειανών, προκειμένου να αποδείξει το άκτιστο της φύσης του Λόγου.

Οι Αρειανοί, ως γνωστόν, υποστήριζαν ότι ο Λόγος είναι κτίσμα, γιατί προέρχεται στο είναι, όπως και όλα τα λοιπά δημιουργήματα, από τη βούληση του Πατέρα. Ο Αθανάσιος συνειδητοποιώντας πολύ καλά τη βιβλική έννοια του Υιού ως Λόγου του Θεού και ταυτίζοντας, λόγω της οντολογικής ενότητας νου και βουλήσεως, το Λόγο του Θεού με το νου, τη βουλή και τη βούλησή του, υποστηρίζει έναντι των Αρειανών, ότι δεν είναι δυνατόν ο Υιός να προέρχεται από τη βούληση του Πατέρα, γιατί ο ίδιος ως Λόγος και Νούς είναι και η ζώσα βουλή και βούληση του Πατρός, με την οποία έγιναν όλα τα δημιουργήματα. Κατά συνέπεια δεν επιτρέπεται να νοείται πριν από το Λόγο άλλη βούληση στο Θεό, στην οποία να οφείλει ο Λόγος την ύπαρξή του. Βουλή και βούληση του Θεού είναι για τον Αθανάσιο ο ίδιος ο Λόγος¹⁶. «Πώς ουν δύναται», ρωτάει ρητορικά τους Αρειανούς, «βουλή και θέλημα του Πατρός υπάρχων ο Λόγος γίνεσθαι και αυτός θελήματι και βουλήσει;»¹⁷, «Και ει η βούλησις αυτός, πώς εν βουλήσει η βουλή;»¹⁸. Η ταύτιση Λόγου και βουλήσεως στο Θεό υπήρξε αναμφίβολα ένα από τα πιο ισχυρά επιχειρήματα του Μ. Αθανασίου κατά των Αρειανών και δείχνει σαφώς τη θεολογική σπουδαιότητα της ενότητας νου και βουλήσεως στην ελληνική πατερική παράδοση.

Κατά συνέπεια νους και βούληση αποτελούν για τους Έλληνες Πατέρες δύο όψεις του ενός και του αυτού πράγματος, που η μία προϋποθέτει κατ' ανάγκην την άλλη. Γι' αυτό ακριβώς και τα προϊόντα του νου και της βούλησης, που είναι η θεωρία και η πράξη αντίστοιχα, συνιστούν γι' αυτούς μια αδιάσπαστη ενότητα, που είναι αδιανόητη χωρίς την οντολογική ενότητα των δύο οργάνων προέλευσής τους, του

της παναγίας Τριάδος 15, PG 77, 1152 D· Μαξίμου Ομολογητού, *Ζήτησις μετά Πύρρον*, PG 91, 304 C· Ιωάννου Δαμασκηνού, *Περί των εν Χριστώ δύο θελημάτων και ενεργειών και λοιπών φυσικών ιδιωμάτων, εξ επιδρομής δε και περί δύο φύσεων και μιας υποστάσεως* 28, PG 95, 161 B - 165 D. Βλ. και Γ. Δ. Μαρτζέλου, *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικής θεολογίας Β'*, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 122 κ.ε.

¹⁵ Βλ. G. D. Martzelos, «Die Freiheit Gott-Vaters als trinitätstheologisches Problem in der griechisch-patristischen Überlieferung», στο *Gott, Vater und Schöpfer*, Pro Oriente, Bd. XXXI, Wiener patristische Tagungen III (PRO ORIENTE – Studententagung « Le Mystère de Dieu, Père et Créateur » - „Das Geheimnis Gottes: Vater und Schöpfer“, Luxemburg, Juni 2005, hrsg. von Ysabel de Andia und Peter Leander Hofrichter), Tyrolia-Verlag, Innsbruck-Wien 2007, σ. 65 κ.ε.

¹⁶ Βλ. *Κατά Αρειανών* 3, 63, PG 26, 456 C – 457 A.

¹⁷ *Οπ. παρ.*, 64, PG 26, 457 B.

¹⁸ *Οπ. παρ.*, 67, PG 26, 464 C – 465 A.

νου και της βούλησης. Υπό την έννοια αυτή είναι απόλυτα κατανοητό, γιατί στην ελληνική πατερική παράδοση παράλληλα με την ενότητα λογικού και αυτεξουσίου τονίζεται εμφαντικά και η ενότητα θεωρίας και πράξης¹⁹, πράγμα που χαρακτηρίζει έντονα τόσο τη θεολογία όσο και την πνευματικότητα της Ανατολής.

β. Νους και βούληση κατά τον ιερό Αυγουστίνο

Τελείως ανεξάρτητα από τους Έλληνες Πατέρες ο ιερός Αυγουστίνος βλέπει το νου ή καλύτερα τη νόηση (*intellectus*) και τη βούληση (*voluntas*) ως δύο θεμελιώδεις συστατικές ιδιότητες του ανθρώπινου νου ως του λογικού οργάνου της ψυχής (*mens*) με διαφορετικές λειτουργίες την κάθε μία. Η νόηση αποτελεί γι' αυτόν το μέσο της γνώσης και της θεωρίας, ενώ η βούληση το μέσο της χρήσης και της πράξης²⁰. Μεταξύ τους δεν υπάρχει ενότητα τέτοια που να οδηγεί στην ταυτότητα του ενός με το άλλο, όπως συμβαίνει λ.χ. στους Έλληνες Πατέρες. Είναι βέβαια ενωμένες μεταξύ τους, καίτοι διαφέρουν ως προς τη λειτουργία τους, αλλά η ενότητά τους οφείλεται απλώς στην κοινή τους φύση, που συνίσταται στην ουσία του ενός και μοναδικού λογικού οργάνου της ψυχής, δηλ. του νου (*mens*)²¹. Ο Αυγουστίνος θεωρεί ότι ο νους (*mens*) είναι αυτός που συνιστά το κατ' εικόνα ή μάλλον την εικόνα του Θεού (*imago Dei*) στον άνθρωπο, γιατί μόνο αυτός, όπως και ο Θεός, έχει την ιδιότητα να γνωρίζει, να ενθυμείται, να σκέφτεται και να θέλει²². Από την άποψη αυτή ο νους (*mens*) όχι μόνο διακρίνεται από τη βούληση, αλλά και υπερέχει σε σχέση μ' αυτήν.

Ιδιαίτερα όμως η σχέση νου ή νόησης και βούλησης αναδεικνύεται ξεκάθαρα μέσα από τις ψυχολογικές τριάδες του Αυγουστίνου, με τη βοήθεια των οποίων ο ιερός πατήρ επιχειρεί, ως γνωστόν, να καταστήσει σαφή και κατανοητή τόσο την ενότητα όσο και τις υπαρκτικές σχέσεις των προσώπων της Αγ. Τριάδος²³. Ο παραλληλισμός των ψυχολογικών του τριάδων με τα πρόσωπα της Αγ. Τριάδος συνδέεται στενά προφανώς τόσο με τη διδασκαλία του ότι ο άνθρωπος μέσω του νου του αποτελεί εικόνα του Θεού, όσο και με το γεγονός ότι και τα τρία μέλη των τριάδων

¹⁹ Βλ. Νεμεσίου Εμέσης, όπ. παρ., 29, PG 40, 717 C· 39, PG 40, 764 BC. Ιωάννου Δαμασκηνού, *Έκδοσις ακριβής της ορθοδόξου πίστεως* 2, 24, PG 94, 953 A· 25, PG 94, 957 C. Βλ. επίσης Μαξίμου Ομολογητού, *Προς Θαλάσσιον περί διαφόρων απόρων της θείας Γραφής*, PG 90, 689 D – 692 A· *Έτερα Κεφάλαια* 2, PG 90, 1401 B: «Αρχή παντός αγαθού λόγος έμπρακτος και πράξις ελλόγιμος» *Περί διαφόρων αποριών*, PG 91, 1032 A: «Σοφίας δε κάλλος εστί γνώσις έμπρακτος ή πράξις ένσοφος».

²⁰ Βλ. *De Trinitate* X, 11, 17· XV, 27, 50.

²¹ Βλ. όπ. παρ., X, 11, 18.

²² Βλ. όπ. παρ., IX, 2, 2· X, 12, 19· XV, 1, PL 42, 1057· *De Genesi ad litteram* VI, 12, PL 34, 348.

²³ Σχετικά με τις ψυχολογικές τριάδες του Αυγουστίνου και τη σημασία τους για την Τριαδολογία του βλ. το πολύ αξιόλογο άρθρο του E. Portalié, «Augustin (Saint)», στο *Dictionnaire de Théologie Catholique* 1, 2, στ. 2349· 2351 εξ., καθώς και τη μελέτη του M. Schmaus, *Die psychologische Trinitätslehre des hl. Augustinus*, Münster 1927.

αυτών παρά τη διαφορετικότητά τους είναι κατά την ουσία αχώριστα μεταξύ τους.

Ήδη στις *Εξομολογήσεις* του, για να παραστήσει εικονικά την ενότητα των προσώπων της Αγ. Τριάδος, επικαλείται την ενότητα που υπάρχει στην ψυχή του ανθρώπου μεταξύ της ύπαρξης, της γνώσης και της βούλησής του (*esse – nosse – velle*)²⁴, εκμεταλλευόμενος προφανώς μια παρόμοια ψυχολογική τριάδα που απαντά στο νεοπλατωνικό φιλόσοφο Πορφύριο (ουσία – γνώση της ουσίας και υπάρχουσα μεταξύ τους φιλία)²⁵. Όπως ο άνθρωπος υπάρχει ως γινώσκων και βουλόμενος, γνωρίζει ότι υπάρχει και βούλεται, και βούλεται να υπάρχει και να γνωρίζει, κατ' ανάλογο τρόπο και ο Θεός υπάρχει ως Τριάδα προσώπων, γνωρίζει και θέλει την τριαδική ύπαρξή του²⁶. Χαρακτηριστικό είναι εν προκειμένω ότι το «γινώσκειν» (*nosse*) ως ιδίωμα της νόησης αποδίδεται στο πρόσωπο του Υιού, ενώ το «βούλεσθαι» (*velle*) ως ιδίωμα της βούλησης στο πρόσωπο του Αγ. Πνεύματος, ώστε να διακρίνονται μεταξύ τους.

Παρόμοιες είναι και οι ψυχολογικές του τριάδες που απαντούν στο έργο του *Περί Αγίας Τριάδος*, όπως «μνήμη – νόηση – βούληση» (*memoria – intellectus – voluntas*)²⁷, «νους – γνώση – αγάπη» (*mens – notitia – amor*)²⁸, «μνήμη – νόηση – βούληση» (*memoria – intelligentia – voluntas*)²⁹ και «μνήμη – νόηση – αγάπη» (*memoria – intelligentia – amor*)³⁰, με τη βοήθεια των οποίων επιχειρεί να αναπτύξει σαφέστερα την Τριαδολογία του και ιδιαίτερα τη διδασκαλία του για την προέλευση του Αγ. Πνεύματος «και εκ του Υιού»³¹. Όπως στον άνθρωπο υπάρχει κατ' αυτόν μια ενότητα ουσίας μεταξύ της μνήμης ή του νού του, της γνώσης ή της νόησης, με την οποία ο άνθρωπος γνωρίζει τον εαυτό του, και της θέλησης ή της αγάπης, με την οποία αγαπά τον εαυτό του και τη γνώση που έχει γι' αυτόν, έτσι και στο Θεό υπάρχει αντίστοιχα μια ενότητα

²⁴ Βλ. *Confessiones* XIII, 11, 12.

²⁵ Βλ. Πορφύριου, *Αφορμαί προς τα νοητά*, 40, 51-68. Βλ. και Σ. Γ. Παπαδόπουλου, «Αυγουστίνος Ιπώνος (+430). Ο μέγιστος εκκλησιαστικός Πατέρας της Δύσεως», στο *Θεολογία* 79,2 (2008), σ. 473.

²⁶ Βλ. *Confessiones*, όπ. παρ.. Βλ. και Ν. Α. Ματσούκα, «Θρησκευτικό βίωμα και Θεολογία στις Εξομολογήσεις του Αυγουστίνου», στο *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 25 (1980), σ. 212.

²⁷ Βλ. *De Trinitate* IV, 21, 30.

²⁸ Βλ. όπ. παρ., IX, 4, 4.

²⁹ Βλ. όπ. παρ., X, 11, 18.

³⁰ Βλ. όπ. παρ., XV, 17, 28.

³¹ Σχετικά με τη διδασκαλία του ιερού Αυγουστίνου για την προέλευση του Αγ. Πνεύματος «και εκ του Υιού» (*Filioque*) βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλου, *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικής θεολογίας Α'*, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 113 κ.ε. G. D. Martzelos, «Die Anfänge und die Voraussetzungen des *Filioque* in der theologischen Überlieferung des Abendlandes», στο: *Orthodoxes Forum* 13 (1999), Heft 1, σ. 37 κ.ε. L. Ayres, «Sempiterno Spiritus Donum: Augustine's Pneumatology and the Metaphysics of Spirit», στο *Orthodox Readings of Augustine*, ed. by A. Papanikolaou & G. E. Demacopoulos, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, New York 2008, σ. 126 κ.ε. Βλ. επίσης B. Oberdorfer, *Filioque. Geschichte und Theologie eines ökumenischen Problems*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 2001, σ. 107 κ.ε.

ουσίας μεταξύ Πατρός, Υιού και Αγ. Πνεύματος. Όπως ο νους, η γνώση και η αγάπη ή η μνήμη, η νόηση και η βούληση ή αγάπη είναι τρία πράγματα που διαφέρουν μεταξύ τους, αλλά και περιχωρούνται, έτσι ώστε το καθένα απ' αυτά να υπάρχει όχι μόνο καθ' εαυτό, αλλά και σε σχέση με τα άλλα δύο, το ίδιο συμβαίνει *mutatis mutandis* και με τα πρόσωπα της Αγ. Τριάδος. Κάθε πρόσωπο υπάρχει καθ' εαυτό, αλλά ταυτόχρονα και στα άλλα δύο, έτσι ώστε και τα τρία να περιχωρούνται μεταξύ τους, χωρίς να συγχέονται. Το δεύτερο και το τρίτο, δηλ. ο Υιός και το Αγ. Πνεύμα, προέρχονται, καίτοι κατά διαφορετικό τρόπο, από το πρώτο, δηλ. τον Πατέρα, ενώ το τρίτο, το Αγ. Πνεύμα, ως προερχόμενο από το πρώτο και το δεύτερο, συνδέει τα δύο μεταξύ τους, όπως η βούληση ή η αγάπη συνδέει το νου με τη γνώση και τη μνήμη με τη νόηση.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι από την άποψη της σχέσης του νου ή της νόησης με τη βούληση οι παραπάνω ψυχολογικές τριάδες κατατάσσονται σε δύο ομάδες. Στην πρώτη ομάδα ανήκει η ψυχολογική τριάδα «νους – γνώση – αγάπη» (*mens – notitia – amor*)³², όπου ο νους (*mens*), που παραλληλίζεται με το πρόσωπο του Θεού-Πατρός, αποτελεί το όργανο, από το οποίο προέρχεται η γνώση και η αγάπη³³, ενώ οι δύο τελευταίες, που παραλληλίζονται με τα πρόσωπα του Υιού και του Αγ. Πνεύματος αντίστοιχα, αποτελούν διακεκριμένες λειτουργίες του νου που σχετίζονται, αλλά δεν ταυτίζονται μεταξύ τους. Μάλιστα εν προκειμένω η έννοια της αγάπης (*amor*), που αναφέρεται στο πρόσωπο του Αγ. Πνεύματος, ταυτίζεται με την έννοια της «βούλησης» (*voluntas*), όπως φαίνεται ήδη σαφώς και από τις υπόλοιπες ψυχολογικές τριάδες του Αυγουστίνου. Με την έννοια αυτή τόσο ο νους όσο και η λειτουργία της γνώσης διακρίνονται κατά τον Αυγουστίνο σαφώς από τη λειτουργία της αγάπης και της βούλησης.

Στη δεύτερη ομάδα ανήκουν οι υπόλοιπες ψυχολογικές τριάδες που θα μπορούσαν να συνοψισθούν ουσιαστικά σε μία: «μνήμη» (*memoria*), «νόηση» (*intellectus* ή *intelligentia*) και «βούληση» (*voluntas*) ή «αγάπη» (*amor*), την οποία ο ίδιος ο Αυγουστίνος θεωρεί πιο πετυχημένη από την προηγούμενη³⁴. Στην τριάδα αυτή δεν γίνεται λόγος για το νου ως το λογικό όργανο της ψυχής (*mens*), αλλά για τις νοητικές του λειτουργίες, τη μνήμη, τη νόηση και τη βούληση, που όμως δεν νοούνται ανεξάρτητα από το νου, εφόσον αυτός αποτελεί το κοινό οντολογικό υπόβαθρο των εν λόγω τριών λειτουργιών του, που

³² Βλ. *De Trinitate* IX, 4, 4.

³³ Βλ. χαρακτηριστικά L. Karfiková, «Das Geheimnis Gottes des Vaters in Augustinus De Trinitate IX-X und XV», στο *Gott, Vater und Schöpfer*, Pro Oriente, Bd. XXXI, Wiener patristische Tagungen III (PRO ORIENTE – Studententagung « Le Mystère de Dieu, Père et Créateur » - „Das Geheimnis Gottes: Vater und Schöpfer“, Luxemburg, Juni 2005, hrsg. von Ysabel de Andia und Peter Leander Hofrichter), Tyrolia-Verlag, Innsbruck-Wien 2007, σ. 252 κ.ε.

³⁴ Βλ. *De Trinitate*, X, 1, 1.

εξασφαλίζει άλλωστε και την ενότητά τους³⁵. Ωστόσο και εδώ νόηση και βούληση δεν ταυτίζονται μεταξύ τους όχι μόνο στο ανθρώπινο, αλλά και στο θεϊκό επίπεδο. Γι' αυτό άλλωστε ο Αυγουστίνος θεωρεί τον Υιό ως τη νόηση και των τριών προσώπων της Αγ. Τριάδος και το Άγ. Πνεύμα ως τη βούληση ή την αγάπη που τα χαρακτηρίζει. Εξάλλου η βούληση ως νοητική λειτουργία προϋποθέτει και ακολουθεί τη νόηση και δεν μπορεί να λειτουργήσει ανεξάρτητα απ' αυτήν, δεδομένου ότι, για να θέλουμε κάτι, πρέπει πρώτα να το γνωρίζουμε³⁶. Τηρουμένων λοιπόν των αναλογιών και το Άγ. Πνεύμα, ταυτιζόμενο με τη βούληση και την αγάπη του Θεού, δεν λειτουργεί ανεξάρτητα από τον Υιό, αλλά τον προϋποθέτει και τον ακολουθεί, όπως η βούληση τη νόηση, γι' αυτό και εκπορευόμενο αιτιωδώς από τον Πατέρα (*principaliter a Patre*) εκπορεύεται ταυτόχρονα και από τον Υιό (*Filioque*)³⁷.

Κατά συνέπεια σε αντίθεση με τους Έλληνες Πατέρες ο νους ούτε ως λογικό όργανο της ψυχής ούτε ως νοητική λειτουργία (νόηση) δεν ταυτίζεται κατά τον Αυγουστίνο με τη βούληση ούτε παρουσιάζουν μεταξύ τους την οντολογική ενότητα που παρατηρείται στην ελληνική πατερική παράδοση. Η όποια ενότητα υπάρχει μεταξύ τους είναι ενότητα διακεκριμένων πραγμάτων που οφείλεται στην ενότητα της ουσίας της ψυχής. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι ενώ κατά τον Μ. Αθανάσιο, όπως είδαμε, νους, νόηση και βούληση ταυτίζονται, ώστε ο Υιός να θεωρείται ως ο νους, η νόηση και η βούληση του Πατρός, κατά τον Αυγουστίνο διακρίνονται σαφώς μεταξύ τους, ώστε νους να θεωρείται ο Πατήρ, νόηση ο Υιός και βούληση το Άγ. Πνεύμα. Εξάλλου η διάκριση αυτή, ανεξάρτητα από τις διάφορες παραλλαγές της, υπό τις οποίες απαντά στις ψυχολογικές του τριάδες, αποτελεί για τον Αυγουστίνο επιχειρηματολογικό εργαλείο, προκειμένου να εξηγήσει και να θεμελιώσει λογικά όχι μόνο την ενότητα των προσώπων της Αγ. Τριάδος, αλλά και την εκπόρευση του Αγ. Πνεύματος «και εκ του Υιού».

Ωστόσο πρέπει να τονίσουμε ότι, παρά τη σαφή διάκριση μεταξύ νόησης και βούλησης στον Αυγουστίνο και την εμφανή προτεραιότητα που αναγνωρίζει στη νόηση έναντι της βούλησης κατά τη λειτουργία τους, πράγμα που αποτυπώνεται, όπως είδαμε, και στην Τριαδολογία του με τη διδασκαλία του για το *Filioque*, απ' όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, ποτέ ο ιερός πατήρ δεν διατύπωσε μια φιλοσοφική αρχή σαν αυτήν που δέσποζε στον πρώιμο και μέσο Σχολαστικισμό, σύμφωνα με την οποία «*Intellectus est superior voluntate*». Από τη στιγμή όμως που οι Σχολαστικοί, στηριζόμενοι σχεδόν μονομερώς σ' αυτόν, παρά την πολλές φορές εντυπωσιακή εκ μέρους τους χρήση των Ελλήνων Πατέρων, είδαν τη σχέση νόησης και βούλησης υπό το πρίσμα της

³⁵ Βλ. όπ. παρ., X, 11, 18. Βλ. και L. Karfíková, όπ. παρ., σ. 255 εξ.

³⁶ Βλ. *De Trinitate*, X, 1, 1 - 3, 5.

³⁷ Βλ. όπ. παρ., XV, 17, 29, PL 42, 1081.

τριαδολογικής σημασίας των ψυχολογικών τριάδων του Αυγουστίνου, την οποία αξιοποίησαν στην Τριαδολογία τους³⁸, η διατύπωση της αρχής αυτής στη σχολαστική παράδοση ήταν ζήτημα χρόνου. Πρέπει μάλιστα να υπογραμμίσουμε ότι η τριαδολογική αξιοποίηση των ψυχολογικών τριάδων του Αυγουστίνου από το μεγαλύτερο εκπρόσωπο του Σχολαστικισμού, το Θωμά τον Ακινάτη, έγινε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ο Υιός να θεωρείται και να χαρακτηρίζεται ως η δεύτερη αιτία (*principium*) προελεύσεως του Αγ. Πνεύματος μετά τον Πατέρα³⁹, πράγμα που, απ' όσο γνωρίζουμε, πουθενά δεν απαντά στον Αυγουστίνο⁴⁰. Γι' αυτόν πηγή και αιτία (*principium*) προελεύσεως του Πνεύματος είναι μόνον ο Πατήρ⁴¹.

Έχουμε λοιπόν τη γνώμη ότι οι Σχολαστικοί εκμεταλλεόμενοι την τριαδολογική σημασία των ψυχολογικών τριάδων του ιερού Αυγουστίνου, κατά την οποία, όπως είδαμε, η νόηση (*intellectus*) στην Αγ. Τριάδα ταυτίζεται με το πρόσωπο του Υιού, ενώ η βούληση (*voluntas*) με το πρόσωπο του Αγ. Πνεύματος, και προεκτείνοντας τη διδασκαλία του για το *Filioque*, εις τρόπον ώστε ο Υιός ως ενδοτριαδική νόηση (*intellectus*) του Θεού να θεωρείται δεύτερη αιτία εκπορεύσεως του Αγ. Πνεύματος που συνιστά την ενδοτριαδική βούλησή (*voluntas*) του, οδηγήθηκαν φυσιολογικά και αναπότρεπτα στην έξαρση της οντολογικής προτεραιότητας του νου σε σχέση με τη βούληση, διαφοροποιούμενοι στο σημείο αυτό σαφώς από την ελληνική πατερική παράδοση. Από κει και πέρα η εμφάνιση της διαλεκτικής μεταξύ νου και βούλησης μέσα στους κόλπους του Σχολαστικισμού ήταν αναπόφευκτη, εφόσον, όπως είναι γνωστό, συνδέθηκε στενά με τις εκ διαμέτρου αντίθετες τάσεις που κυριάρχησαν μεταξύ των Σχολαστικών σχετικά με την οντολογική προτεραιότητα είτε της νοητικής έναντι της βουλητικής είτε της βουλητικής έναντι της νοητικής λειτουργίας του ανθρώπου.

Συμπέρασμα

Ύστερα απ' όσα είπαμε έγινε κατανοητό ότι, ενώ οι Έλληνες Πατέρες τόνισαν την οντολογική ενότητα και ταυτότητα νου και βούλησεως, συνεχίζοντας εν προκειμένω την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, με αποτέλεσμα να θεωρούν και τα παράγωγά τους, τη θεωρία

³⁸ Βλ. Θωμά Ακινάτη, *Summa Theologiae* 1a, 27, 1-5· *Compendium Theologiae* 31-34· 37-49.

³⁹ Βλ. *Summa Theologiae* 1a, 27, 4. Πρβλ. όπ. παρ., 1a, 36, 4.

⁴⁰ Στο σημείο αυτό βλ. την πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση του Lewis Ayres: «In the atemporal context of the divine communion, questions of whether the Son mediates the Spirit or acts as secondary cause become extremely difficult to pose, and it is perhaps no accident that Augustine offers no discussion of the question» (L. Ayres, όπ. παρ., σ. 148).

⁴¹ Όπως πολύ εύστοχα παρατήρησε εν προκειμένω ο Bernd Oberdorfer, «Zweifelloos lehrt Augustinus den „Hervorgang“ des Geistes „aus dem Vater und dem Sohn“ bzw. „aus beiden“; er vermittelt dies ja sogar mit dem traditionellen Gedanken von der Monoprinzipialität des Vaters» (B. Oberdorfer, όπ. παρ., σ. 126).

και την πράξη, ως άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους, ο Αυγουστίνος, με τη βοήθεια των ψυχολογικών του τριάδων και την τριαδολογική σημασία τους, διέκρινε σαφώς το νου ή τη νόηση από τη βούληση, με σκοπό να θεμελιώσει λογικά τόσο την ενότητα των προσώπων της Αγ. Τριάδος, όσο κυρίως την υπαρκτική ετερότητα του Υιού και του Αγ. Πνεύματος, εις τρόπον ώστε με βάση την προτεραιότητα που αναγνωρίζει στη νόηση έναντι της βούλησης να καταστήσει κατανοητή και αδιαμφισβήτητη τη διδασκαλία του για το Filioque.

Ωστόσο, όπως τονίσαμε, δεν ήταν ο Αυγουστίνος αυτός που διατύπωσε τη φιλοσοφική αρχή που επικράτησε κατά την πρώιμη και μέση περίοδο του Σχολαστικισμού, σύμφωνα με την οποία η νόηση υπερέχει σε σχέση με τη βούληση, αλλά οι ίδιοι οι σχολαστικοί θεολόγοι, εκμεταλλευόμενοι τις ψυχολογικές τριάδες του Αυγουστίνου στην Τριαδολογία τους και ερμηνεύοντας τη διδασκαλία του για το Filioque κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ο Υιός να καθίσταται δεύτερη αιτία εκπόρευσης του Αγ. Πνεύματος. Με τον τρόπο αυτό, πιστεύουμε, οι Σχολαστικοί συνέβαλαν καθοριστικά στη διαφοροποίηση της δυτικής σκέψης από την ελληνική πατερική παράδοση, όσον αφορά τη σχέση νόησης και βούλησης, και έθεσαν τις βάσεις του προβληματισμού σχετικά με την οντολογική προτεραιότητα μεταξύ τους, πράγμα που απασχόλησε τη φιλοσοφική και θεολογική σκέψη τους καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, ανεξάρτητα από τις διαμετρικά αντίθετες απαντήσεις που έδωσαν στον προβληματισμό αυτό. Έτσι δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για μια διαλεκτική αντιπαράθεση μεταξύ νόησης και βούλησης, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί η μεταγενέστερη δυτική σκέψη σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα, των νοησιαρχικών και των βουλησιαρχικών, και κατ' επέκταση στην αυτονόμηση της θεωρίας από την πράξη και τη μεταξύ τους σύγκρουση, τον απόηχο των οποίων βιώνουμε μέχρι τις μέρες μας. Ωστόσο δεν θα έφτανε, πιστεύουμε, η δυτική σκέψη σ' αυτό το σημείο διαφοροποίησης από την ελληνική πατερική παράδοση, αν οι Σχολαστικοί δεν αξιοποιούσαν και δεν προωθούσαν πολύ περισσότερο τις καταβολές για τη σχέση μεταξύ νόησης και βούλησης που έθεσε με την Τριαδολογία του ο ιερός Αυγουστίνος.